

Utançsyz

Category: Kitapcy, Psihologiya, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Utançsyz

SÖZ AGTARMA

Hiç bir adam gepleyän ene diliniň hemme sözünü bilip bilmez. Dilçi alymlaryň-da bilmeýän sözleri bar. Meniň özüm-ä wagtymy türk dili bilen gyzyklanyp geçiyärin. Ýygy-ýygydan sözlükler seredip, söz gözleýärin. Käte manysyny bilyändiririn öydýän sözümiň başga many berýändigini görýärin. Sözün düýp manysyny bilmän ýa-da ýadyma düşmän galýanlary-da az däl.

Dürlü kärler bilen baglanyşkly adalgalary birnäçe diňe şol kärde işleyänler bilyär. Pudaklaýyn adalgalaryň käbirleri-de hemmeleriň bilyän sözüne öwrülibem bilyär. Her näme-de bolsa, sözlüge ser salmagy ýatdan çykarmaly däl. Indi-hä internet ulgamy diýen bir zat bar. Internet ulgamyndan islän sözlüğüni we ensiklopediýaň tapyp bolýar. Yörite hünärmenleriň ýa-da şol ugur boýunça gyzyklanýanlaryň ýazýan makalalary-da azlyk edenok. Ünsli çemeleşmek şerti bilen olara-da seredip geçmek zyýan etmez.

Öz-özümüzzi öye gaban şu günlerimizde meniňem bir söze jynam düşdi. Eýse kimdir biriniň öz aýypdyr kemçiliklerini başga biriniň üstüne atmasyna näme diýilýärkä? Meselem, bir adam zyrrajym ýalançy, emma özünde ýalançylykdan nam-nyşan bardyr öýdenok, mydama özgeleri ýalançylykda aýyplaýar. Ya bolmasa bir adam öte öcli, emma özünü öclüdir öýdenok, mydama garşıdaşlarynyň öclüdigini delillendirjek bolup garabaşyna gaý. Aýdaly, bir adam barypýatan züwwetdin, emma hemise özgeleri gorkaklykda aýyplaýar. Başga mysal bermegiň hajaty barmy? Düşünen bolsaňyz gerek.

Psihiatriýada ýa-da psiologiyada munuň hökman bir kesgitlemesi bolmaly. Ine tapdymam: bu psihologik násazlyk ekeni, adyna-da "psiologik proýeksiýa" diýilýar. Munuň üçin türkçe gowy sözem tapypdyrlar: Yansıtma ("Ýansytma" sözi

türkmen dilindäki "ýaňzytma" sözi bilen bir sözden gelip çykan, ýöne türk dilindäki manysy: serpikdirmə /отражать/, ýollama -t.b.). Erbet däl gerek? Sizde psihologik násazlyk bar, ýöne muny garşyñzdakylara serpikdirýärsiňiz. Öjüň we ýigrenjiň birkemsiz nusgasyna öwrü lipsiňiz, emma garşydaşlarynyzýň ölçeden we ýigrençden dolup durandygyny öňe sürýärsiňiz. "Ýansytma" sözi hakykatdanam gowy many aňladypdyr. Kim tapan bolsa berekellasyňy bermek gerek.

Adalgany gözlänimde ýene bir maglumat edindim. Ýansytma narsisizme mahsus aýratynlykmyş, narsist kişilerde şeýle bozulmalar gabat gelýärmiş. Muny bilenimden soň daş-töweregime bir göz aýlaýyn diýdim. Hudaý saklasyn, nirde öz-özünden göwnühoş bar bolsa hemmesi ýaňsytmaçy bolsa näme. Bir adam "men beýik hiç kim ýok" gygyrýar, hemem garşysyndakyny men-menlikde aýyplaýar. "Bäýbä-ä..." diýdim-de, başga sözleri gözlemäge durdum.

Haýsy sözleri gözlesemkä diýip pikirlenip durkam, şindi gulagyma köp ýaňlanýan birnäçe söz duşdy öňümden: Utanmaz, arsyz, haýasyz, ýüzsüz...

Öylere çykyp bilmän ýatan günlerimizde bu sözler nireden gelip gulagyma ilteşýärkä? Sosial medýa diýlen bir zat bar-a, anha, şol ýerden gulaklara we gözlere birikýän ýol bar. Käbir ýollar diňe geliş, käbirleri gidiş-geliş. Meniň sosial medýa bilen kän aram-a ýok, ýöne internede welin ýygy-ýygydan girýärin. Ol ýerdenem meniň gulaklaryma bir zatlar ilýär. Birem telefonlar bar.

Utanmaz we ýüzsüz sözleri türkçe kökenli. Beýleki ikisi arap dilinden biziň dilimize aralaşypdyr. Arsyzyň hemmesi däl-de, birinji bognundaky ar sözi arapça. Bu söz hazır ýygjam ulanylmasa-da, ondan türkçe goşulmalar bilen ýasalan arsyz, arlanmak, arlanmaz sözleri köp ulanylýar. Birem "ar damary çatlamak" bar.

Utanmak işligi iňňän köne. Mahmyt Kaşgarlynyň 1072-nji ýylda başlap, 1077-nji ýylda ýazyp gutaran "Diwanu Lugati't-Türk" kitabynda "utanmak", "utanç" sözleriniň oguz şiwesiniň sözleridigini aýdýar. Şol wagtyň ülňüli (standart) türki dilinde utanç üçin uwut, utanmak için uwutlanmak, uýadmak we

uýalmak işlikleri bar eken. Bularyň hemmesi şol bir sözden dörän. Yöne nädip? Elbetde, bu sowalyň jogaby bujagaz çaklaňja makalamyň çägine sygmaz. Hökmanam däl. Emma hazır işjeň ulanylýan türk şiweleriniň köpüsünde utanç sözüne manydaş uýat kelimesiniň ulanylýandygyny, bu sözüň Anadola gelen oguz türkmenlerinde-de ilki-ilkiler bolandygyny, soñ-soñlar undulandygyny aýtmak isleyärin.

Işjeň türk şiweleriniň köpüsünde utanç sözi bilen deň derejede uýat sözü-de ulanylýandygy üçin utanmaz sözüne manydaş uýatsyz sözi ulanylýar. Yüzsüz, betsiz diýyänlerem bar. Hany, "beti benzi atdy" diýyäs-ä, ynha, şol ýerdäki bet sözi "ýüz" manysynda beýleki türk şiwelerinde ulanylýar (betnyşan, betlagam, bedroý -t.b.) Hatda "sahypa" üçinem bet diýýärler. Elbetde, betsiz ýa-da tatarlaryň ulanýan bitsiz sözü-de utanmaz diýmekdir. Tatarlaryň, özbekleriň, gazaklaryň we beýleki türkleriň gulaklarynda şumat uýatsyz, yüzsüz, betsiz sözleri köp ýaňlanýarmy, ony weli bilmedim.

Yöne näme üçindir meniň gulagymda ähli shaňyr-suňňurlygy bilen şu sözler ýaňlanýar: utanmaz, arlanmaz, yüzsüz, haýasyz. Yzysüre beýleki türkleriň sözleri-de çykyberýär: Uýatsyz, betsiz. Başgyrtlaryňky biraz geňsiräk eşdilýär: bithiz. Birem Aşgabat, Türkmensähra, Merw gözümiň öňüne geldi. Onsoň türkmen gardaşlarymyzyň ulanýan sözü-de dahanymdan paýraberdi: utançsyz!

Ýazgymyň soňuna bir bellik etmesem bolmaz: Üns beriň, bu ýöne bir dil ugrundan ýazylan makaladır!

Ahmet B. ERCİLASUN
bercilaşun@hotmail.com

"Yeniçağ" gazeti, 02.05.2020 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW,
Stambul uniwersitetiniň talyby.

Türkmen dili